

Xanımbacı MƏLİKZADƏ

“ƏKİNCİ” QƏZETİNİN AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT
TARİXİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Mətbuat, “Əkinçi”, Zərdabi, Milli,
Ключевые слова: Пресс, “Екинчи”, Зердаби, Национальный
Keywords: Press, “Ekinchi”, Zardabi, national

Dünyanın mədəni xalqları zamanla dövrü mətbuatın zəruriliyini dərk etmişlər və qəzet adı ilə nəşrinə müvəffəq olmuşlar. “Qəzet” adı italyan pul vahidi “qaset” ilə bağlıdır. XVI əsrdə kağız vərəqlərdə çap edilən saray həyatı, ticarət xəbərləri şəhər məlumatları haqqında xəbərləri oxumaq üçün xırda pul vahidi olan “qaset” ödənilirdi.

İlk qəzet b.ə.ə 59-cu ildə Romada nəşr olunan kağızda əl ilə yazılmış “Günün hadisələri” adlı vərəqə idi. İlk çap nəşri ilə VIII əsrdə dərc edilmiş Çində buraxılan “Dibao” (Ti-pao) nəşr olunmuşdur. Bu nəşr müəyyən olunan taxta lövhələrdə hazırlanırdı. Avropada nəşr edilən müntəzəm qəzet isə “Avrista Relation” və yaxud “Zayting” qəzeti idi. Bu nəşr Almaniya 1609-cu ildə çap olunmağa başlayır [15].

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında dünyanın bir sıra ölkələri üçün dövrü mətbuat anlayışı mövcud olsada, təəssüf ki, Azərbaycanda bu sahədə sükut hökm sürürdü. XIX əsrin birinci yarısında yaşanan tarixi hadisələr 1813-cü il Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Azərbaycan iki yerə bölündü. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanın cənubu və şimalı fərqli tarix yaşamağa başladı. Şimalda formalaşan milli burjuazıyanın fəaliyyəti nəticəsində maarif nisbətən inkişaf etməyə başladı. Məktəblərdə ana dilində tədris həyata keçirilməyə başladı. Bu sahədə M.F.Axundovun, Həsən bəy Zərdabının, S.M. Qənizadənin, Məhəmməd Tağı Sidqinin, N.B.Vəzirovun xidmətləri böyükdür.

Çar Rusiyasında 1865- ci ildə qəbul olunmuş “Senzura haqqında” qanundan sonra mətbuatda nəşrin qeydə alınması və çapı olduqca çətin iş idi. Həsən bəy Zərdabi qəzet çıxartmaq fikrinə 1868- ci ildə düşmüşdü. Lakin çar idarələrində olan süründürməçilik Zərdabının qəzet nəşr etmək arzusunı uzun müddət çin olmağa qoymadı. Hənifə xanım Məlikovanın göstərdiyi kimi “qəzetin” nəşrinə icazə alma 7 il çəkdi [3].

Zərdabının “Rusiyada əvvəlinci Azərbaycan qəzeti” məqaləsində oxuyuruq: “Hər kəsi çağırıram - gəlmir, göstərirəm-görmür, deyirəm-qanmır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürür ilə əriyib dəşilir, habelə söz də. Ələxsus doğru söz...Belədə qəzet çıxatmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur”[13].

Beləliklə, uzun süründürmələrdən sonra 1875-ci il iyulun 22-də milli mətbuatımızın banisi “Əkinçi” qəzeti işıq üzü gördü. “Əkinçinin” tarixi əhəmiyyətini layiqincə qiymətləndirmək üçün belə bir həqiqəti də nəzərə almaq lazımdır ki, o zaman Azərbaycan dilində kitab çap etmək “dağ çapmaq kimi” (M.F.Axundov) bir iş idi: əsər yazmış müəllif onu kitab halında buraxdırmaq üçün pul tapanda mətbəə tapmırdı, mətbəə tapanda senzuradan icazə ala bilmirdi; icazə alıb çap etdirməyə müvəffəq olanda isə oxucu tapmaqda çətinlik çəkirdi. [1]

Hənifə xanım xatirələrində qeyd edir ki, bir dəfə fransız qəzetinin baş müxbiri Bakıya gəlib çıxmışdı. O, Rusiyada, xüsusilə Bakıda qəzet işinin qurulmasını öyrənirdi. O, bütün Rusiyada Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzetlə maraqlanıb Həsən bəyin yanına gəlmişdi. Qəzetin üç il müddətində ancaq 300 abunəçisi olduğunu bilincə müxbir təəcüblə Həsən bəyə baxıb səmimi surətdə dedi: “Siz qəhrəmansız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Sizin enerjiyanıza heyran qalmışam. Görünür siz öz xalqınızı çox sevirsiniz[3].

Soruşula bilər ki, hələ 1828-1832-ci illərdə A.A. Bakıxanov “Tiflisskiye vedomosti” nin farsca buraxılışının redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu, 1838-1845-ci illərdə isə “Zakavkazski vestnik” in Azərbaycan dilində bir neçə nömrəsi çıxdığı halda, bizdə dövrü mətbuatın tarixini “Əkinçi” ilə başlamaq ənənəsi nəyə əsaslanır?[4] Bu suala cavab verməzdən öncə qeyd etməliyik ki, A.Bakıxanov tərəfindən çıxarılmış bir-iki nömrəsi də əldə edilərsə, ondan Azərbaycan mətbuatının bünövrəsi kimi danışıla bilərdi. Hələlik isə bu mətbuat orqanı haqqında yalnız arxiv sənədlərində məxəzlər məlumdur. “Zaqafqazski vestnik” in azərbaycanca buraxılışı rəsmi sənədlərin tərcüməsindən ibarətdir; bu qəzet çox az tirajla çap olunub uzun ömür sürməmişdir. “Qafqazın bu tərəfin əxbarı”nın nə

məzmunu, nə poliqrafik bazası, nə onun matriallarını tərcümə edən şəxs heç biri Azərbaycan varlığı ilə bağlı olmadığından onu milli mətbuatımızın sələfi hesab etməyə əsas yoxdur.[1]

Ayda iki dəfə 300-400 tirajla yayımlanan qəzet ilk əvvəl dörd hissədən ibarət idi. "Daxiliyyə," "Əkin və ziraət xəbərləri", "Elm xəbərləri", "Tazə xəbərlər" və 4-cü nömrədən "Məktublar" bölməsi də əlavə olunur. Daxiliyyədə ölkə və imperiya daxilində baş verən siyasi iqtisadi hadisələr işıqlandırılır. "Əkin və ziraət xəbərləri" bölməsində mal-qarada olan xəstəliklər və onların müalicə üsulları, barama qurdunun saxlanması, torpağı əkinə hazırlamaq, gübrələmək və sair məsələlər izah olunur. Yeddinci nömrədən Əkin və ziraət xəbərləri Əfəli-Əhli-Denat adfı ilə nəşr olunur. "Elmi xəbərlər" də insan orqanizminin xüsusiyyətləri, təbii fəlakətlər haqqında, havanın tərkibi, küləyin xüsusiyyəti, qohum nikahının yeni doğulan uşaqlarda təsini izah edir[1].

"Əkinçi" də kənd təsərrüfatı materiallarının H.Zərdabi, N.B. Vəzirov, Ə.Gorani kimi elmi bilikli mütəxəsis şəxslər yazırdılar. Onlar Rusiyanın, Avropanın kənd təsərrüfatına dair yenilikləri vaxtında oxuculara çatdırırdılar[16].

H.Zərdabi çox vaxt bir neçə adamın – müəllif, redaktor, mürəttib, çapçı, korrektor və başqa mütəxəsislərin işi də təkbəşinə görürdü. O, Avropa mətbuatı, xüsusilə London qəzeti "Tayms" la öz qəzetinin kökündən fərqli olan vəziyyətini müqayisə edərək yazırdı: "Dünyada hər qəzeti beş və ya on adam inşa edir. Onu çap edən, hərflərin düzən, qələtlərini düzəldən başqa kəslər olur. Amma bu işlərin hamısını görək mən özüm görüm..... Ey bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsini görəndə gülməyin. Gülmək yeri deyil. Siz ağlayın ki, bizim müsəlmanların bircə qəzeti də basdırmağa adamı yoxdu[9].

Böyük mütəfəkkiri narahat edən əsas məsələ qatılacağı zəhmətlər deyil oxucu kütləsi yığmaq idi. Hələ qəzetin ilk nömrəsində yazırdı: "Bu məzmununda qəzeti müsəlmanlar üçün vacib bilib onun zəhmətini və zərərinə qəbul edib başlayırıq və müsəlmanların anlayan və pişrov kəslərindən iltimas edirik ki, xalqa bu qəzeti oxumağa mane olmasınlar, bəlkə səy etsinlər ki, onu oxuyan çox olsun. Bu təvəqqeni anlayan kəslərdən elədiyimizə səbəb odur ki, bizə məlumdur bizim müsəlmanlar həmişə öz anlayan kəslərini əziz tutub onların sözlərinə əməl ediblər. Əlbəttə, anlayan və pişrov

kəslərə lazımdır ki, xalqın bu etibarına xəyanət etməyib onun gözləri açılmağa səy və kuşəş etsinlər. Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdisinə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyirlər, zamanə sənə saz olmasa, sən zamanəyə saz olgilen. Pəs olmaz ki, dünyada həmişə bir qayda ilə rəftar olsun. Bizim zamanənin dəyişilməyi, əlbəttə hər anlayan kəsə məlumdur və bu tövr zamanənin dəyişilməyi, bizimlə deyil, həmçinin biz qadirdir deyilik zamanəni dəyişilməkdən saxlayaq[7].

"Əkinçi" qəzetinin məqsədi xalqın maariflənməsi olduğundan fəaliyyəti dövründə bu sahədə yorulmadan mübarizə aparmış dilimizin saflığına çalışmış, maarifçilik mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan kitab çapına diqqət yetirmişdi. Məsələn, Qəzetin 1876- ci il 6-cı nömrəsində yazırdı: "Bakıda klub açıb qiraət üçün kitab və qəzetlər gətirmək, maraqlananlar üçün şətrənc və nərd alıb qoymaq lazımdır...." O, başqa dillərdə olan kitabların ana dilimizə tərcüməsini vacib sayırdı və xüsusda yazırdı: "Bir neçə ildir ki, Osmanlı dövləti məktəbxanalar açıb hər bir elmi öz dillərində xalqa öyrədir. Çünki onların kitablarını bizim adama oxumaq çətinidir, ona binaən yaxşı olurdu ki, bizim millət qeyrəti çəkən qardaşlar bir icma bina edib, ol kitablardan gətirib, bir az dəyişdirib, çapxana açıb öz dilimizdə çap elədib, xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasın ki, bizim məktəbxanalarda şair kitabların əvəzinə ol kitablar oxunsun....[10] Dünyagörüşünün əsas xüsusiyyətləri ilə Qərb və rus maarifçilərinə yaxın olan Zərdabi də feodalizm və onun iqtisadi, ictimai, mədəni sahələrdəki təzahürləri əleyhinə mübarizə aparır. Yoxsul kəndlinin təsərrüfat dərdləri-torpaq, su, becərmə, məhsuldarlıq, heyvandarlıq kimi məsələlər "Əkinçi"nin başlıca mövzusu idi.

Həsən bəy gənc insanlara müracət edərək çətinliklərdən qorxmayaaraq Vətənin, millətin maraqlarını üstün tutmağa çağırırdı: "Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim Vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətinidir. Siz danışdığınızı onlar başa düşməyib, əfəlinizi şəriətə namünafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər! Amma insaf deyil, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərgərdan qoyasınız.... Qoy şüarlar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, avamunas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkərsiniz və bişək, gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaqlar" [10].

Həsən bəy ildən ilə oxucuların azalmağından narahat idi. 1876-cı il 1 yanvar tarixli nömrədə yazırdı: "Altı ay yoxdur ki, bizim "Əkinçi" qəzeti çap olunur, amma ingilis paytaxtı London şəhərində onun çap olmağı məlumdur. Oradan bir kitabın bir fəslinin türk dilində olan tərcüməsini bizə göndəriblər ki, onun qələtinə düzəldək. Əlhəq bu çox ziyadə gözü-açıqlıq istər. London şəhərində bir neçə yüz qəzet çap olunur. Onunla belə kişilər dünyanın ucunda bizim qəzet kimi bir kiçik qəzet çap olun-mağını eşidib istəyirlər onda da nəfərdar olsunlar, amma bizim adamın çoxu nəinki bucağadək bizim qəzeti oxumayıblar, bəlkə bəzi kəslər onun bina olmağının xəbərini də eşitməyiblər."

Artıq "Əkinçi" nin üçüncü ilində ona qarşı təzyiqlər artdı. Qəzeti çap etməkdə, xüsusilə müharibə xəbərlərinin verilməsində senzurdan keçirməkdə çətinliklər ortaya çıxdı. Zərdabın yazdığı kimi, vaxtilə ona kömək etmiş qubernator Staroselskinin Bakıdan köçüb getməsi onun yerinə gələnin açıq aşkar düşmən münasibəti vəziyyəti ağırlaşdırırdı[7]. 1876-cı ilin avqustunda qəzetdə deyilirdi ki, "ol cənab qəzetimiz çap olmağa razı olmağını bilmirik. Onu təzə qubernator gələndə az qalmışdı ki, bağlasınlar, amma bir tövr təzə iləcən saxlayıblar. Sonra nə olacaq məlum deyil" [12]. "Əkinçi" bu qeyddən sonra bir il çap olundu.

Qəzetin 1877- ci ildə çıxan 20-ci nömrəsində I səhifədə belə bir elan vardı. "Biz xəstə olduğumuza görə bu ilin axırıncı nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçan çıxması məlum deyil. Bu nömrədən sonra "Əkinçinin" heç bir nüsxəsi yoxdur. Məhz bu sonuncu 56-cı nömrədən sonra "Əkinçi" bağlanır. Burada azərbaycanlı əhaliyə düşmən münasibət ilə seçilən Bakı qubernatoru Ruzinin də rolu vardır [11].

"Əkinçi" qəzeti çox tez bağlandısa da, mədəniyyət salnaməsində böyük ad qoydu. Onun açdığı cığır çox uğurlu oldu. Özündən çox illər sonra yaranan qəzetlər üçün bir məktəb rolu oynadı. Təkcə ideya-mövzu cəhətdən deyil, satirik üslub, istehza ilə sətiraltı yazmaq cəhətdən "Əkinçi" mollaşdırıcıların sələfi olmuşdur.

Rus klassiki, məşhur "Kolokol" jurnalının redaktoru A.İ. Gertsen yaxşı deyirdi ki, ictimai həyatı zəif inkişaf etmiş xalqlar üçün dövrü mətbuat ən gözəl tribunadır. Düzdür, çar senzurası hələ "Əkinçi" nin proqramını nəzərdən keçirdiyi zaman bildirmişdi ki, gərək bu qəzetin məqalələri yalnız əhəlinin məişətinin iqtisadi və ən yaxın mülki məsələrinə aid olsun

və dəbdə olan siyasi görüşlərlə yaxud bütün müasir həyat quruluşunu müzakirə etmək cəhdləri ilə doldurulmasın". Lakin qəzet nəşrinə belə bir ağır, məhdudlaşdırıcı şərtlə icazə almasına baxmayaraq, mütərəqqi jurnalistika təcrübəsinə yaxşı bələd olan və jurnalistik ustadlığına yiyələnmiş bir mətbuat xadimi kimi Zərdabi öz əməli işində senzuranın təsdiq etdiyi proqramdan məharətlə kənara çıxıb, "Əkinçi"ni əsl mənada demokratiyanın tribunasına, Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi, bədii, elmi, iqtisadi və etik fikrinin aynasına çevirə bilmişdi[1].

Qədim Şirvanın Zərdab kəndində ziyalı bəy ailəsində dünyaya gələn H.Zərdabi (Məlikzadə) orta təhsilini Şamaxı və Tiflisdə almışdır. Tiflis gimnaziyasını gümüş medalla bitirdiyinə görə Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq bölməsinə imtahansız qəbul olmuşdur. Universitet tarixində görünməmiş qərar qəbul edilmişdi: dekan Davidovun təklifi ilə onun diplom işinə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi verilmişdi... Həsən bəy görkəmli alim idi, fəlsəfi görüşləri ilə materialist filosof idi. Dünya görüşü Moskva Universitetində oxuduğu zaman bilavasitə qabaqcıl rus ictimai-fəlsəfi fikrinin, inqilabi demokratizmin, K.A.Timirzayev, İ.İ.Meçikov və D.İ.Pisarevin təsiri altında təşəkkül tapmışdı. [5] Görkəmli alimlər Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Ziyəddin Göyüşov, Nazim Axundov və başqaları Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqi etmişlər. Mətbuatımızın ağısaqqalı professor Şirməmməd Hüseynov məqalələrinin birində yazır ki, "Əkinçi" qəzetinin ənənələrindən təkcə qələm ustaları deyil, hamımız yenidən öyrənməliyik [6].

Həsən bəy Zərdabi haqqında ətraflı əsər şairə, publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sona Vəliyevanın 2016-cı ildə nəşr olunan "İşığa gedən yol" romanıdır. 768 səhifədən ibarət olan bu romanda Həsən bəyin 6 yaşından ömrünün sonuna qədər olan dövrü işıqlandırılıb. "İşığa gedən yol" romanı 2016-cı ildə Mətbuat Şurasının Ali Media Mükafatına (I dərəcəli) layiq görülmüşdür. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin "Qızıl kəlmə" mükafatının "Ən yaxşı roman" nominasiyasının qalibi olmuşdur[14]. Romanda dəqiq faktlar və mənbələrə isnad edilir Azərbaycan tarixinin 60 illik bir dövrünü əhatə edir.

Həsən bəy həqiqi mənada "əkinçi" idi. Onun əkdüyü toxumlar qəlb-lərdə cücərir, əqidələr yetişdirirdi. Xalqını sevən ziyalı "Əkinçi" dən sonra da xalqı üçün əlindən gələni etməyə çalışırdı. O həm pedoqoji fəaliyyəti

dövründə, həm də ictimai-siyasi xadim kimi Bakı şəhər dumasının üzvü olduğu illərdə də əvəzsiz işlər görmüşdür.

Dünyagörüşü “Əkinçi” ilə sıx təmasda təşəkkül tapan, Zərdabi ilə məktublaşan, “Əkinçi” nin başladığı yeni ictimai-ədəbi hərəkətlə bağlı olan şəxsiyyətlər sırasına habelə M.Ə. Talıbov, M.Tahir, Z. Marağayi, Mirzə Mehdi xan kimi cənublu yazıçı və mütəfəkkirlərimiz də daxildir[2]. Qəzetdə siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, fəlsəfə və ədəbi tənqid haqqında irəli sürülmüş müddəalar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış mətbuat sahəsində də özünü göstərdi. Bu gün 4500 dən artıq kütləvi informasiya vasitəsi dövlət qeydiyyatından keçərək fəaliyyət göstərir[16]. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başladığı 22 iyul Milli Mətbuat və Jurnalistika günü kimi qeyd olunur. C.Məmmədquluzadənin söylədiyi kimi “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi üçün çalışmaqdan ibarətdir”.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.“Azərbaycan” qəzeti, 22 iyul 2015 “Əkinçi nilli oyanışda yeri” A. Rüstəmov.
- 2.“Əkinçi” 1875-1877.Tam mətni. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 496 səh .
- 3.“Əkinçi” qəzeti.1875 22 iyul , № 1.
4. “Əkinçi” qəzeti. 1875 21 avqust , № 3.
5. “Əkinçi” qəzeti .1876 29 mart, № 6.
6. “Əkinçi” qəzeti. 1876, №11.
7. “Əkinçi” qəzeti .1876 15 iyun. № 12.
8. “Əkinçi” qəzeti 23 avqust 1876 № 16.
9. Cəfərov M. “Azərbaycan Rus ədəbi əlaqələr təixindən” Bakı,1963.
10. Həyat” qəzeti 28 dekabr 1905 № 129.
11. “525” qəzet 2018 21 fevral Sabir Nəsirov” İşığa gedən yol” romanı s 10,11.
12. Zeynalov N.N. “Azərbaycan mətbuat tarixi” , I hissə, Bakı, 1973, ADU nun nəşriyyatı
13. Д.Л. Ватейшвили. “ Русская общественная мысль и печать на Кавказе ”
14. М.А. Павлов. “Воспиминання металлурга”. Москва. 1945,
15. www.duygular.az.F.Zeynalli,04.11.2007
16. www.az.wikipedia.org. Əkinçi qəzet.

THE ROLE OF AKINCHI NEWSPAPER IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN CULTURE SUMMARY

The article gives detailed information on the reason for the publication, operation and termination of the newspaper “Akinchi”, the founder of the national press. The background of the events and the hard work that Hasan bey Zardabi and his staff have spent in educating the people are highlighted. The position of the “Akinchi” in our cultural history is investigated.

РОЛЬ ГАЗЕТЫ «АКИНЧИ» В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕЗЮМЕ

В Статье приводятся подробные сведения о причине издания, эксплуатации и прекращения газеты «Акинчи», основателя нашей национальной прессы. Подчеркнута история событий и тяжелая работа, которую Хасан бек Зардаби и его сотрудники потратили на обучение людей. Положение «Акинчи» в нашей культурной истории исследуется.